

Javaslat

a „Mondolat”-nak mint a magyar nyelvújítás egyik legfontosabb dokumentumának”

Veszprém Megyei Értéktárba történő felvételéhez

Készítette:

Veszprém Megyei Jogú Város Települési Értéktára

Brányi Mária

a Veszprémi Települési Értéktár Bizottság
elnöke

Veszprém
2014. szeptember 23.

(P.H.)

Javaslat

a „Mondolaf”-nak mint a magyar nyelvújítás egyik legfontosabb dokumentumának”

Veszprém Megyei Értéktárba történő felvételéhez

Készítette:

Veszprém Megyei Igó Város Települési Értéktár:

Brányi Mária

a Veszprémi Települési Értéktár Bizottság
elnöke

Veszprém
2014. szeptember 23.

I.

A JAVASLATTEVŐ ADATAI

1. A javaslatot benyújtó (személy/intézmény/szervezet/vállalkozás) neve:

Brányi Mária
Veszprémi Települési Értéktár Bizottság elnöke
8200 Veszprém, Óváros tér 9.

2. A javaslatot benyújtó személy vagy a kapcsolattartó személy adatai:

Név: Perlaki Claudia, kapcsolattartó
Sótonyi Mónika, kapcsolattartó
Levelezési cím: 8200 Veszprém, Óváros tér 9.
Telefonszám: +36/88 549-149, +36/88 549-199
E-mail cím: cperlaki@gov.veszprem.hu; msotonyi@gov.veszprem.hu

A javaslatot a Veszprémi Települési Értéktár elé Sebő József tanár nyújtotta be.

II.

A NEMZETI ÉRTÉK ADATAI

1. A nemzeti érték megnevezése

A Mondolat mint a magyar nyelvújítás egyik legfontosabb dokumentuma

2. A nemzeti érték szakterületenkénti kategóriák szerinti besorolása:

kulturális örökség

3. A nemzeti érték fellelhetőségének helye

Veszprém városa

- 4.Értéktár megnevezése, amelybe a nemzeti érték felvételét kezdeményezik

települési tájegységi megyei külföldi magyarság

5. A nemzeti érték rövid, szöveges bemutatása, egyedi jellemzőinek és történetének leírása

A Mondolat

Veszprém a 19. század első évtizedeiben egyike volt azoknak a kulturális szigeteknek, melyek, ha némi késéssel is, de átvették, visszhangozták Európa szellemi törekvéseit. A

Veszprémhez, az (egyház)megyéhez kötődő írók, költők, papok a majd egy évszázadot felölelő nyelvújítási mozgalomban – amely a magyar nyelv történetének eseményekben és eredményekben egyik legmozgalmasabb korszaka volt –, igen jelentős szerepet játszottak. A

ránk maradt szövegeket megismerve joggal állíthatjuk, hogy a nyelvújítási centrum, Széphalom ellenpólusa – Veszprém volt.

Abban, hogy a kialakuló nemzeti nyelvi norma nemcsak a Felső-Tisza-vidék nyelvéből táplálkozott, abban – a nyelvújítás akusztikus terében – Veszprém, mint irodalmi centrum, jelentős szerepet játszott. Hiszen az általunk ma is használt magyar nyelv csak a nyelvújítás korának egymásnak ellentmondó irányzatainak keresztüzében kovácsolódhatott nemesen korszerűvé. Azaz: a veszprémi mérsékelt ortológusok éppúgy szolgálták a nyelvújítás ügyét, mint a más tájakon élő mérsékelt neológusok.

A kétszáz éve, 1813-ban Veszprémben megjelent Mondolat jelentősége elsősorban abban áll, hogy egy olyan országos vitát indított el, mely a végső soron a nyelvújítás dilemmáinak tárgyilagos és józan mérlegeléséhez vezetett.

Takáts Sándor, a neves művelődéstörténész így ír a város szerepéről (1890): „A múlt század elején Veszprém, irodalomtörténeti szempontból, igen nevezetes hely volt. Kazinczy legerősebb ellenfelei e kis városban szoktak összegyűlni, s innét intézték újításai ellen a támadásokat... Rövid idő alatt egyesítették zászlójuk alatt a dunántúli írók legtöbbszörét, kik habár nem is laktak mind Veszprémben, de sokszor találkoztak és sűrűn leveleztek egymással.”¹

A Veszprémben – *Dicsalomban* – megjelent Mondolat, a „*fertelmes pasquill*” kis kötete az elmúlt két évszázadban a nyelvújítás, illetve a Kazinczy elleni támadások szimbólumává vált, noha ma már egyre nyilvánvalóbb, hogy ez a mű hatásának durva leegyszerűsítése, miként az ortológus-neológus szembeállítás is az. Megjelenésekor vízváltónak bizonyult: a nyelvvel kapcsolatos közbeszéd fókuszpontjába került, országsszerte hevesen vitatták.

Veszprémnek a nyelvújításban betöltött szerepét jól jellemzik Kisfaludy Sándor sorai: „...Kazinczynak és pártjának már annyira megy bosszúálló indulattya, hogy Weszprímet is készek mindenütt leszóllani azért, hogy a ’ Mondolat vidékén készült, és ott nyomtattatott. Szerencsés volna hazánk és nemzetünk, ha még csak két három helyen annyi jóakarató, és a közjóért buzgó hazafi volna egygyütt mind a Literatúrára, mind általlyában a’ hazafiságnak minden ágaira nézve, mint a’ mennyit Veszprímben esmerek és tisztelek, kivált az ott való

¹ TAKÁTS 1890, 136.

Káptalanban és papok között. Mind Vármegye, mind Káptalan olyan, hogy annak lelkét szeretném valamennyibe lehellni a' Hazában.”²

A Veszprémben és a megyében élő középnemesség túlnyomó része a mérsékelt reformok híve. A pápai református kollégiumnak és a veszprémi piarista gimnáziumnak köszönhetően jelentős iskolázottsággal és műveltséggel rendelkeztek. E két város polgársága egyfajta szimbiózisban élt azzal a hivatali nemességgel, melyre leginkább hatottak a teréziánus valamint jozefinista gazdasági, közigazgatási és iskolázási reformok. Pozsony és Bécs kulturális kisugárzása is itt volt a legérezhetőbb.

A Kazinczy reformjai elleni dunántúli tiltakozást nem szabad egyfajta konzervatív nemesi ellenállásként értelmezni. Veszprém és Pápa vidékén a 19. század elejére – az életmód polgárosultabb voltából fakadóan – már lezajlódott egy spontán, de mindenképp szerves, nem „felülről” irányított nyelvi korszerűsödés, amely itt előbbre jutott, mint az ország más tájain. Ezért a „nyelvújítás” ügye az itt élők számára nem volt olyan sürgető, mint Kelet-Magyarországon. Az iskolázottabbak nem érezték olyan nagynak a Dunántúlt Európától elválasztó különbséget, mint az Alföld vagy Erdély magyarsága.

A nyelvújítás szükségességében a kortársak szinte mind egyetértettek, ám annak mikéntjét, tempóját, merészségét illetően számos elképzelés fogalmazódott meg.

Az új szavak burjánzásának természetesen számos vadhajtása, ijesztő kinövése is volt: hívei ezrével gyártották az új szavakat, köztük számos olyant, melyek ma is megmosolyogtatják az olvasót: *anybeszélet* (anyanyelv), *átkupidolni* (szerelembe ejteni), *bámtest* (gyönyörű testalkat), *bátorságosítani* (bátorítani), *begyeskedő* (szerető), *beszéllettudós* (nyelvész), *betűíráság* (helyesírás), *csókpengés* (csókolózás), *lábtyű* (harisnya)... Nem vették figyelembe, hogy egy-egy szó megerősödéséhez, elfogadottá válásához érlelő időre van szükség.

1813 márciusában jelent meg Kazinczy Dayka-életrajza, amelyben Széphalom gazdája először fejtette ki a neológia, a klasszicizmus jegyében fogant új stíluseszmény elveit, melyeket korántsem osztott minden magyar író. Ugyanakkor Barczafalvi – Wándza-féle szertelen nyelvújítás is ellenállást váltott ki a „józan ész” híveiből. Akik csak az alkalomra vártak, hogy visszavághassanak.

Barczafalvi például a következőket javasolta: *mindeményedelem* (egyetem), *művedelem* (gyár), *okodalom* (akadémia), *veteményedelem* (szeminárium), *őrmész* (testőr)...

² KISFALUDY VIII., 1893, 349.

E túlkapásokra válaszoltak a nyelvújítást mérsékelni akarók – Veszprémben – az általuk kiadott *Mondolat* című nyelvújítás-ellenes könyvecskéjükkel (1813), melyben kipellengézték a nyelvújítók szófacsarásait. A mű szerkesztője *Somogyi Gedeon* (1783 – 1821), akkor tótvázsonyi lakos, veszprémi esküdt, a vármegye levéltárosa volt. Igaz, könyvecskében sehol sem nevezi meg magát, de mindenki tudta, hogy a közrebocsátás az ő műve.

A 102 oldalas, zsebkönyv alakú kiadvány jórészt Szentgyörgyi József debreceni orvos és nyelvész, Kazinczy barátja kéziratban terjedő szógyűjtését vette át, s egészítette ki „ajánlatlevéllel” és „vezérszókkal” Kazinczy-ellenes gúnyirattá. (Szentgyörgyi 1808-1809 táján összeállított gyűjteménye nem Kazinczy ellen íródott, csupán az ízléstelen újítókat támadta.)

A belső címlapon Zafyr Czenczi (Kazinczy Ferenc) szamaragol felfelé a Parnasszus hegyére, melynek tetején egy Pegazus ágaskodik. Fején borostyánkoszorú s rajta egy lepke, szájához túlköt emel. Az út mellett egy szatír egy hatalmas kanászkürtöt fúj, a szamar oldalán lógó szerszámokban pedig többen a szabadkőműves jelvényeket vélték felismerni. A leginkább sértő: a szamarháton ülő lantos és az oldalt ugráló szatír.

Takáts Sándor szerint a tótvázsonyi Fábíán József kérte meg pápai barátját, Márton Istvánt, hogy Bécsben tartózkodó Márton József által készíttessen egy komikus képet a *Mondolathoz*. S mindkettő örömmel járt el a megbízatásban.³

A kötet jórészt az ortológusok által kifogásolt szavakat szedi betűrendbe: *derünnye* (hajnalcsillag), *Dörgő* (Jupiter), *egekbeötlő* (igen magas), *elférjesedni* (férjhez menni), *előpillantat* (nászéjszaka), *Emberaty* (Isten), *embercse* (szegény, alávaló ember), *érezdmény* (esztétika), *evéskiváncs* (étvágy), *felüllepni* (elborítani), *földirákság* (földrajz)...

E kis *pasquillus* – ahogy a kortársak emlegették – önmagában nem képvisel különösebb nyelvészeti értéket, ám tudománytörténeti jelentősége annál nagyobb, hiszen kimondta: *nincs szükség nyakló nélküli nyelvújításra!*

A kötet rövid idő alatt két táborra osztotta a magyarságot. Egy hosszan érlelődő folyamat jelentős állomása volt, hiszen a nyelvkérdés már Mária Terézia uralkodása alatt felmerült, s a következő évtizedekben mind nagyobb jelentőségre tett szert.

A nyelvkérdés körüli viták különösen Kazinczy *Tövisek és Virágok* című epigrammagyűjteményének megjelenése (1811) után lángoltak föl, melyben széphalmi mester metsző humorral írt kortársairól, így az országszerte ünnepeelt Kisfaludy Sándorról is.

³ TAKÁTS 1890, 145.

A Mondolat több részből álló, szellemesen megírt gúnyirat. Kiváltképp a címlapon látható rézmetszet bizonyult elemi erejűnek. A megjelenés helye – *Dicshalom* – finom célzás a Kazinczy alkotta Széphalomra. Az ajánlás megszólítottja pedig nem más, mint Zafyr Czenczi (Kazinczy nevének anagrammája).

A Mondolat, melynek fő erénye a rövidség és a velős tömörség, minden bizonnyal a pennaháború legmerészebb lovasrohama volt. A magukat neológoknak hívó túlzó újítók gyors letámadására irányult, a nyelvújítás zűrzavarának kellős közepén. Hatása ezért is lehetett olyan elemi erejű. Hiszen a tét óriási volt: milyen legyen az irodalmi (sztenderd) magyar nyelv, illetve a létezők melyik változata legyen a domináns, melynek segítségével a magyarság modernizálódhat, s felzárkózhat a fejlett európai népek közösségéhez.

*

Kazinczy a Mondolatot Szentmártoni Radó Sándortól kapta meg 1814 január elején. Leveleiben váltig hangoztatta, hogy az ő nyugalma a mű nem zavarta meg, de szavaiból kitetszik, hogy bosszúsága még sokáig izzott és lángolt. Neki legalább annyira fájhatott, mint Kisfaludynak az ő recenziója. Noha Kisfaludy nem is tudott Somogyi Gedeon készülő pamfletjéről. Kazinczy az egész mögött mégis Kisfaludyt vélte felfedezni. Tegyük hozzá: nem alaptalanul.

A fogadtatásról elsőként egy Helmecey Mihályhoz írott levélből értesülhetünk (1814. január 8.): „A tegnapi posta hozá meg nekem egy szépézésű, egészen ismeretlen ember levelében a’ Mondolatot azon hírrel, hogy azt Veszprém Vármegyei Esküdt Somogyi Gedeon Uram írta...Nem mondhatnám, hogy a’ rezen ’s az egész elmés munkán kimondhatatlan gyönyörűséget leltem volna: de azt elmondhatom, hogy nyugalma meg nem zavarta. Egy szamarat festeni, ’s Rajta ülő felibe a’ Péter vagy Pál nevét írni, arra nem ész kell, hanem valami egyéb; das kann jeder Bube. Kiszedni egynek vagy másnak írásaiból a’ szókat és szóllásokat, s’ azokból minden ész és értelem nélkül... minden elérhető czélzás nélkül egy Centót szöni – az én szavaimat eggyüvé keverni a Siegwart fordítója szavaival és a Pethe Ferenczével, (ki füleinket a’ Dr. Decsy újságjában az idén sok hetekig elkinzotta, a’ki a’ Poétát képzelmésznek nevezte) ’s ezekkel együtt lakoltatni engemet és az engemet-szerető Berzsenyit – mi már ez? ...

El vagyok hitetve, hogy ez a’ sicarius énellenem nem magától jó, hanem reám ki van küldve...

Azok szerint a' mit a' mi Trans Danubianus embereinkről tudok, 's nevezetesen Kisfaludiról, (ki annyira neheztelé az ötlet magasztaló recensiomat, hogy a' mi olta azt vele levélben közlöttem még a lenyomatás előtt, soha nekem nem írt) könnyű hozzá vetnem mint lett ez a' könyvecske. Én kevélyebb vagyok mint hogy magamat Somogyi Gedeon Esküdt Uramhoz tegyem...⁴ – írta Helmecey Mihálynak, rögtön a kézhezvétel után.

„A Munka valóságos Centó [túlzás]. Az az, kiszedte szavaimat, szóllásaimat írásaimból s minden ész és értelem, minden elérhető célzás nélkül egy Centót szöve belőlük, hogy engem tegyen nevetségessé... Engemet ez a megtiszteltetés felette nagyon nem gyönyörködtet ugyan: de valóban nyugodalmamat meg nem zavarta. A ki becsüli a szabadságot, tűrje el a féktelenség csapkodásait míg lehet. A Diétai Követek megvetéssel nézik midőn a vad ifjúság sületlen versekben őket szamaraknak titulázza. Somogyi Gedeon énellenem kiküldetett percussor és Sicárius. – De az ő szamara és fecsegése nem cáfolja meg azt, amit én az új szók és Neologismusok felől a Dayka Életében mondtam. Szamarat festeni, s valakinek nevét reá írni, das kann jeder Bube.”⁵

A széphalmi kúria gazdája leveleiben ugyan váltig hangoztatta, hogy lelki nyugalmát a Mondolat meg nem zavarta; látszólag a sztoikus magatartás páncélzatába öltözött. Ám ez csak a látszat. Később már a Mondolat okozta *iszonyú bántást* említi, mely átüt ezen a páncélzaton. És valóságos nyomozásba kezd: kik állhatnak a névtelen támadás mögött, s eközben különféle összeesküvés-elméleteket gyártott. Az erre vonatkozó szakirodalomban döbbenet olvashatjuk, hogy Fazekas Mihály ez idő tájt megjelent *Lúdas Matyi*-jének Döbrögijében önmagát látja, benne őt figurázza ki a szerző, s a mű voltaképp ellene íródott; holott, már jóval korábban is olvasta. Ez a tény önmagában is az üldözési mánia apró jeleit tükrözi.⁶ Kazinczy kiválasztottság-tudata itt az önértékelés zavaaraival küzd.

Először Kisfaludy Sándorra gyanakodott, mert a Himfyről elmarasztaló kritikát írt.

Kisfaludy azonban így emlékezett: „A' Mondolat! – Midőn 1813-ban Füreden múltam, és hallottam, hogy Somogyi Gedeon, kit én máig is csak egy-kétszeri látásból esmerek, ezen cím alatt ír egy Szatyrát, meg sem álmodám, hogy ez olly tűzre fogjon alkalmatosságot adni, a' mint történt. Én Somogyival soha a' Mondolatról egy szót sem

⁴ Levél Helmecey Mihálynak, Széphalom, 1814. január 8., KazLev XI., 174—177.

⁵ Levél Szentmiklóssy Alajosnak, 1814. január 7., KazLev XXIII., 228–229.

⁶ V.ö. BÍRÓ 2010, 500–503.

szóllottam; azt azonban hallottam Weszprímben többektől, hogy ez nem egyéb, hanem egy kis ostor azoknak számára, kik nyelvünket szilaj kénynek szerint gondolt új szavakkal, beszéd módokkal, fordításokkal, gallicizmusokkal, germanizmusokkal korcsosították. Hogy a' Mondolatot legelőször olvastam ('s pedig azt magától a' szerzőtől kaptam ajándékban) tellyes ártatlanságomban vettem ugyan észre, hogy sok helyen Kazinczy csapkodtatik benne; sőt olly őszinte voltam, hogy néhány csapást magam is elvállaltam...

Pápaynak⁷ azt írta Kazinczy, hogy engem tart a' Mondolat szerzőjének. Én nevettem, és azt gondoltam: be nem esmer engem Kazinczy!"⁸

Ám a széphalmi mester az első felindulást követően már kellő önkritikával nyilatkozott: „Azért, hogy szerencsétlen újítások is esnek a' magyar nyelven, nem következik, hogy minden újítás szerencsétlen s 'minden újítás tilalmas. 'S valamint mindennek a 'világon van valamely haszna, úgy van ennek is: a Folnesicsek, Vandzák, Pethe Ferenczek megszeppennek 's nem fogják üzni bolondságaikat.”⁹

Az előfizetők gyűjtéséről Radó Sándor így számol be Kazinczynak (1814. május 17.): „Ez [Oroszy Pál] Somogyival egy árkusból álló Laistromot, melyben a bé kapart pénzt béirták, Weszprém városában széllyel hordozván, úton s út félen tsalárd festésekkel a készítettő Mondolatra pénzt koldulttak. Magam is vélek egy bizonyos Háznak udvarán összetalálkozván, azon hazugságokkal, hogy Somogyi a magyar Litteraturának gyarapítására fog igen szép munkát a Mondolat alatt kiadni rá vettem arra, hogy 10 váltó forintokat adtam légyen Somogyi Gedeonnak tüstént...”

Pápaynak Kazinczyhoz írott levelében (1814. június 2.) arról ad hírt, hogy „a zwingliánusok¹⁰ tüzelték Somogyi Gidát...mert a Hel[vét] Confessioért nem kívánsz Martyr lenni, s nem buzgolkodol velek azon, hogy ezt a Confessiot tehetnétek Hazánkban Uralkodó Vallássá ...Tótvázsonyban lakik két Zwingliánus Földes Úr, kik fő rollt játszanak, kivált az egyik Or[oszy]-P[ál] tudósságot affectalo Betyár Úr, a' Protestáló Felekezet kormányzásában. Ezek egy két öszve sűgó bűgó Tiszteletessel tüzelék a' különben is neki hevült Eskütt Urat, hogy Téged s' Tiedet a' Mondolattal támadna meg.”¹¹

⁷ PÁPAY Sámuel (1770–1827) pápai nyelvész és jogász, az első magyar irodalomtörténet-író, Kazinczy levelezőtársa, a mérsékelt nyelvújítás híve.

⁸ KazLev XIII., 400–401.

⁹ Levél Szentgyörgyi Józsefnek 1814. február 7., KazLev XI. 247–248.

¹⁰ Svájci protestáns mozgalom, mely tagadja a „képtiszteletet”, illetve az eucharisztia szentségét. „Szakramentáriusnak”, „szentséggyalázónak” Luther nevezte őket.

¹¹ KazLev XI., 400.

Berzsenyi Kazinczyhoz írott levelében így kommentálta a Mondolatot: „Te megsértéd az embereket virtusaiddal, dicsőségeddel s oktatásod módjával, s mast csudálkozol, hogy azok, kik Socratest, Senecát megölték, Catót leköpdözték, Téged meg mernek csúfolni.”¹²

*

Kazinczy nyilvánvalóan érezte, hogy nem Somogyi Gedeon az igazi ellenfél, hanem a „transdanubianus” kör, mely könnyen egységbe tömörülhet ellene, hiszen a nyelvújítás kérdésében jelentős ellentétek feszültek közöttük. Ezáltal könnyen zátonyra futhat a nyelvújítás általa kormányzott törékeny hajója.

Pápay Sámuel – noha a veszprémiekhez tartozott – elítélte a Mondolatot. Vitkovicsnak a következőket írja (1814. márc. 19): „Ti Felkentjei a Jó Izlés Istenének! Égessétek, pusztítsátok ezt a szörnyfajzatát a mi érdemes Veszprémünknek.”¹³

*

Kazinczy Pápaynak írja (1814. április 8.): „Somogyi Gedeonka énrajtam mocskot nem ejtett, az általam védelmeszt félnek kárt nem tett...Ez a gyerkőcze... nekem minden szavaimat elfintorgatta még a’ hol Neologismus nincs is, néki elég volt hogy azt én és az én Berzsenyim mondá. Ez gázság, és pofot érdemel. Az hogy engemet a’ maga istene paripáján lovagoltat, körülaggatva a’ musicalis hangszeggel...azt mutatja, hogy mind ezek nem a’ Somogyi Gedeon agyából sülteek...

Somogyi Gidát (így nevezi a’ pajkos Vitkovics) derekasan meg fogja kefélni Víg László, a’ mint ezt csak a’ Vitkovics leveléből tudom. De Víg Lászlón kívül Szemere is készül.”¹⁴

Kazinczy Pápaynak arról ír (1814. június 14.), hogy Veszprémből valaki 25 forintot küldött Kultsárnak¹⁵ annak jutalmául, aki Helmecezi *Jelentését* magyarra fordítja. „Szemere úgy beszélé hogy a’ pénz Kultsárhoz Veszprém Vármegyéből küldetett. Nem veszem balul Veszprémnek sem e lépését, sem egyebet; sőt tisztelettel nézem, hogy Nyelvünk és Literaturánk állapotjára figyelmez. De ha mind azt öszveveszem a’ mit Veszprém felől rég olta hallok, nem tudom, mely lélek elevenítget ottan. A’ Papi Nagyok közt sokan ellene kiáltoznak minden újításnak. Ezen sem csudálkozom...”¹⁶

*

¹² BERZSENYI 1956, 573.

¹³ KazLev XI., 294–295.

¹⁴ KazLev XI., 320–323:

¹⁵ Kultsár István (1760–1828) a Hazai és Külföldi Tudósítások szerkesztője

¹⁶ KazLev XI., 428–429.

Somogyi Gedeont Veszprémben többen is támogatták, például Ruszek József (1779–1851) kanonok, egyházi író, aki a Mondolat korrektúrájában segédkezett; Fábrián József (1762–1825) tótvázsonyi lelkész, kiváló természettudós, aki Genfben és Bernben tanult (Somogyi Gedeon sógora), s aki „különös nagy Barátságban” volt Mándi Márton Istvánnal (1760–1831), a pápai református gimnázium rektor-professzorával, a magyar bölcséleti nyelv egyik kidolgozójával, Kant műveinek fordítójával.

A Címlapon látható Kazinczy-gúnyrajzot állítólag Bécsben Márton József – Márton István testvére – közreműködésével készítették.

A „fertelmes paskvil” azért is bánthatta Kazinczyt, mert az általa is elítélt tehetségtelen műkedvelőkkel került egy sorba.

*

A nyelvújítók túlkapasait számosan érezték – maga a széphalmi vezér is –, ezért lehetett a jól összeállított kötetnek óriási visszhangja. A „Dicshalomban” – Veszprémben – napvilágot látott könyvecskét egyébként még Kazinczy is „igen csinos”-nak találta.¹⁷

A nyelvújítás első hullámát követően a magyar nyelv horizontján számos felhő gyülekezett, így egy gyengécske szikra is elég volt, hogy kitörjön az, amit az irodalomtörténet kis túlzással „nyelvújítási harc”-ként jegyez.

A vitához szinte mindenki hozzászólt, aki számított akkor az országban. A széphalmi mester hívei természetesen elítélték, mások viszont helyeselték. „Sárospataknak három tudósa ezt a gyalázatos és esztelen művet tripúdiummal [örvendezéssel] vette. Ezek nevettek. Én ezen a nevetésen sem tudok nevetni.” – írta Kazinczy Lácza Szabó Józsefnek (1814. április 20.)¹⁸ Széphalom gazdája számára ez különösen fájdalmas lehetett, hiszen a hír szűkebb pátriájából, a számára oly kedves Sárospatakról érkezett.

*

A dunántúliak az új szavakban az egységes magyarság megbontását látták. A Mondolat által gerjesztett vita nem egyszerű nyelvészti vita volt, messze túlnőtt annak keretein.

Mondolat-ügyben Pápay Sámuel kiállt Kazinczy mellett: „sajnálom, hogy azt a ’betsületet, mellyet mi egynehányan nyelvünk’ dolgában Veszprémnek szereztünk, most a ’Mondolattal így homályosíttyák.”¹⁹

¹⁷ Kazinczy Szentmiklóssy Alajosnak. 1814. január 7., KazLev XXIII., 228-229.

¹⁸ KazLev XI., 350.

¹⁹ KazLev, XI., 400-401.

Négy évvel később azonban már így írt Kazinczynak (1817. február 20.): „Publikumod igen megfogyatkozott, s ezért oh csak magadat okozhatni. A nemzet ügyét kiáltozod, azt akarod a nyelv gyógyítása által boldogítani, s azonban eltérsz arról a boldogító útról, melyen eleinte oly szép sikerrel előhaladtál...Miolta megszálla a vers-és könyvgyártás dühe, s ezen dühvel tolod a nemzetre a halmozott újságot, a temérdek szokatlant, látnod kell tennen magadnak, hogy a nemzet nem akar így esmérni boldogítójára.”²⁰ Írta ezt az a pápai táblabíró, akit maga Kazinczy nevezett „hazánk legnagyobb philologusá”-nak.

Felelet a Mondolatra

A széphalmi mester a bölcs öreg méltóságával nem válaszolt a veszprémiek támadására. Tudta és érezte, hogy a dicshalmi kiadvány igazán nem árthat az ő ügyének. A válaszadás jogát átengedte két fiatal író társának, Szemere Pálnak és Kölcsey Ferencnek.

A meglehetősen goromba ellenirat az ő tollukból 1815 júliusában jelent meg: *Felelet a' Mondolatra néhai Bohogyi Gedeon úrnak. «Mondolat. Sok bővítvényekkel és egy kiegészített új szótárral együtt. Dicshalom (azaz Veszprém) 1813.» című pasquilusára. Pesten 1815* címmel. Mely így kezdődik: „Bolond-gombát ettél-e, vagy ezer sátán bújtt beléd?...Gedeon, Gedeon hol vagy te? Az Istenek társaságában – a' Szerelem Elyziumában – Szamaradnak szívében – Gedeon!!!” Aláírás: „Bátyád Zafyr Gergely”.

A bevezetőben a Bohogyi Gedeonra átkeresztelt Somogyi Gedeon életrajza olvasható, főképp hallomásból összeszedett információk alapján, kiváltképp diákkori viselt dolgait emlegetve, s ami a legmeglepőbb: holtnak tekintve a még élő megyei esküdtet. *A búsongó Ámor* című levél pedig Wándza Mihály azonos című művére utalva az érzelgős nyelvezetet pellengérezzi ki. Továbbá Högyészi Högyész Márton egy hexameteres episztolában elmeséli Bohogyinak, miként kapta meg Fáma tündértől a Mondolatot. A következő levél pedig kifacsart dunántúli népnyelven a „fentebb stíl”-t nélkülöző népiességet teszi nevetségessé.

„Még 1809 körül készített egy tiszteletre sok tekintetben méltó hazafi, D. SZ. Györgyi József egy kis munkát, melyet ő Barczafalvinak szavával *Mondolat*nak nevezett, s abban Schulz új németségének formájára a rossz neológokat elmésen kicsúfolta. Ezen *Mondolat* kézírásban sokaknál megfordult, s elérkezett Veszprémbe is. Az antikvítás ott lévő pártosi híját látták az írásnak, mivel sok újtók még nem voltak benne kicsúfolva, öszeállottak,

²⁰ KazLev XV., 68-69.

Beitrágot adtak, s S. B. G.-t feltűzelték, hogy talentumainak vegye hasznát, csináljon ezen Beitrágo**kból** egészét, s adja ki. A munka elkészült, s az író társával együtt árkus papirost horda széjjel Veszprémben, s pénzt gyűjtött annak kiadására, de hogy a publikum annál váratlanabbúl legyen meglepve, nem mondá el, mit fog kiadni. És így meg is jelent a munka 1813. Veszprémben; mert a címlapon megnevezett Dicshalom jól talált dőfés-e, vagy burschi elmésség, ezeknek írója ugyan meg nem határozhatja, de meri mégis állítani, hogy a kettőnek egyike.

Az olvasó publikum különböző érzések közt vevé a megjelent munkát. Némelyek tapsoltak és azt mondogatták, hogy az újítók derekasan le vagynak ültetve; némelyek pedig nem tapsoltak, és azt vallották, hogy az újítók közt választást kellett volna tenni. A tapsolók azt állították, hogy a munka nagyon elmés, és satírai lélekkel íratott; a nem tapsolók, hogy a munka paszkvillus, személysértés, s nem tiszta kútfőből folyt. Melyik félnek légyen igaza, meghatározni nem könnyű...*Gedeon! ne félj, te nem halsz meg.* Bír. Könyve VI. rész; 23. v.

Kölcsey Ferenc”

A Felelet azonban már korántsem hatott olyan elementáris erővel, mint Somogyi vitairata.

Az érintett, Somogy Gedeon *Az Értekezés a Magyar Verselés módjáról és Fordításokról* című, Veszprémben kiadott értekezésének (1819) előszavában részletesen kifejti nézeteit: „Ebben a’ Recensioban [A Feleletben], vagy inkább csak Pasquilusban, a’ Mondolat is csupa Pasquilussá van lealacsonyítva; de a’ki a maga által teremtett szókat ...a’ Nyelv kárára koholt szókkal elegyest egy durva Centoban bé-fonva-szöve láttya: nem csoda, ha arról, teremtői méltóságának csorbulása miatt kedvezőbben nem ítél. Sőt nem csuda, ha kárhoztattya azt az olyan idegen is, ki a’ helyett, hogy a’ Mondolat nyomós Recenziójához látna, a’ Tövisék Írójának [Kazinczy] magasztalásába úgy belekeveredik: hogy tárgyát oda hagyván, szinte...csak a koszorús Költőnek, s’ Nyelv alkotónak tömjéne.”

Somogyi ugyan tagadta, hogy a Mondolat címlapján látható metszet Kazinczyt ábrázolná, de az anagramma (Zafyr Czenczi) és a szamaras alak kellekei azt nyilvánvalóvá tették. De hallgassuk Somogyit: „A Mondolat előtt álló Réz-lapon samaragló Músa is kit példázzon?...a’ Mondolat tendenciájából nem lehet azt kihozni: hogy az a kép különösen egy bizonyos Személyt, vagy Literátort jelentene – a’ki érzi, hogy reá nem illik, ne piruljon, ’s ne vegye azt magára!...Közönségesen azt hiszik ugyan, s a világgal is azt akarják elhíttetni az

Ellen-felek: hogy a' Kép egyenesen a' fent említett Széphalmi Tudóst veszi célba; 's ezen hitből erőlködnek a' személyesértés mocskos vétkét reám kenni. De hibás lévén a feltétel, látni való, hogy hibás a' következtetés is..."

Ám hiába e magyarázkodás, Kazinczy ezért a képért haragudott leginkább.

A Mondolat szerinte betöltötte feladatát: „Elég nékem az a' nyugodt érzés: hogy a' Nyelv épségére vigyázóbbakká tétetett hazafiak, senkit ezután olly függetlenül, mint eddig – d i k t á t o r o s k o d n i [S. G.] nem engednek.” (Finom célzás ez Kazinczyra.)

Ki volt Somogyi Gedeon (1783–1821)?

A rendelkezésre álló dokumentumok szerint Somogyi Gedeon korántsem volt az a rakoncátlan „Bube” – fiúcska –, aki a Kazinczy-levelekben szerepel, akinek hívei Somogyit csak „Dicshalmi”-ként emlegették.²¹

Nemesvámoson született, de hamarosan a szomszédos Tótvázsonyba költöztek, ahol Fábíán József (1762–1825), a nagyműveltségű természettudós és író szellemi irányítása alatt nőtt fel, aki az ő testvérét, Somogyi Zsuzsannát vette feleségül.

Ugyancsak a Veszprém közeli Tótvázsonyban lakott *Oroszy Pál* (1763–1833) táblabíró, közbirtokos, akinek jelentős könyvtárát minden bizonnyal Somogyi Gedeon is használhatta.

S miután Somogyi a pozsonyi jogakadémia „Cursusát is ditséretesen elvégezve” Pesten ügyvédi vizsgát tett, visszaért Veszprémbe. Vármegyei esküdt, illetve levéltáros lett, s ebbéli minőségében a vármegyeházán nap mint nap találkozhatott a helyi közélet alakítóival és a várban lakó kanonokokkal.

Harmincyolc évesen, 1821-ben, nőtlen emberként halt meg. Halotti búcsúztatója²² „testének gyenge alkotását” említi, továbbá tudós mivoltát.

Ismerősei körében csak „Gedi bácsi”-nak szólították, aki csinos külsejével, megnyerő modorával, szilárd, férfias jellemével, sokoldalú műveltségével már diákkorában kivált a „collegiumi vulgus tömegből”, s kiváltképp a költészetet kedvelte. Kiváló társalkodó volt, annak ellenére, hogy betegeskedése visszavonult életre kényszerítette.²³

²¹ KazLev XI., 252.

²² NEMES PAPP István: *Az élet történeteire s jövőendő állapotjára nézve magával békeségre lépett tudós...néhai Somogyi Gedeon Urnak gyászos koporsójánál elő adott [gyászbeszéd].* Weszprémben 1822, Számmer Klára [nyomdája].

²³ FELDE 1975, 243.

Noha a római, görög, német és francia írókat eredetiben olvasta, nem ő volt a nyelvújítás korának legfelkészültebb tudós személyisége, de – kissé sarkosan fogalmazva – Veszprémben ő volt kapható, ő volt a legalkalmasabb a felszín alatt parázsló indulatok kimondására.

A bölcs tanárok, jogászok, kanonokok nem vállalkoztak a széphalmi mester nyílt támadására, hiszen ők is érezhették annak igazát. A kényes, ha úgy tetszik politikai ügy föl vállalására, társadalmi nyilvánosság előtti kimondására Somogyi volt a legalkalmasabb. Református volt egy erősen katolikus vidéken, aki az egyéniség szerepét hangsúlyozó protestáns etika jegyében nagyobb késztetést érzett e fontos nemzeti ügy föl vállalására. A szociológia nyelvén fogalmazva: ő volt az a szabadon lebegő értelmiségi, aki a korszak feudális kötöttségei közepette kimondhatta a nyilvánvaló tényt, hogy a király meztelen. Bizonyára nem véletlen, hogy nevét még ő sem vállalta, hiszen szerzőként sehol sem írta le. Ráadásul a Mondolat első változatát épp Kazinczy jó barátja, Szentgyörgyi István fogalmazta (1808–1809). Somogyi az ő kéziratát Ajánlat-Levéllal és Vezérszóval, továbbá kibővített szójegyzetekkel „szerszámozta föl”, és így tette – a mű eredendő célját megváltoztatva – Kazinczy-ellenes röpirattá.

A Mondolat Somogyi Gedeon-féle változatának hibájául felróható, hogy nemcsak a nyakatekert szócsinálmányokat pellengérezte ki, hanem a szokatlan, de helyénvaló alkotásokat is, továbbá régies és népies szavakat (mint például az *ádáz, báj, év, fickó, golyó, hős, igézet, ív, íz, komorna, kör, lidérc, maszk, nő, őszinte, zamatos*); továbbá olyan kifejezéseket is, amelyeket már Kazinczy is elítélt, például Folnesics, Barczafalvi és társaik alkotásait. Ezekről Somogyi minden bizonnyal nem tudott.

Somogyi Gedeon – ma már nyugodtan leírhatjuk – a nyelvújítás korának kiemelkedő, de méltatlanul elfeledett alakja. Mint Kazinczy Széphalomból, ő Veszprémből figyelte a nyelvújítás zajos hullámveréseit, s úgy érezte, neki is meg kell szólalnia: „...el nem titkolhatom, hogy a’ heves erőlködések’ küszködő zajjai közt dicső Nyelvünknek bukdosó hánykódását gyakorta rettegéssel szemlélem! – Azonban valamint épségben leendő fennmaradását, minden igaz Magyar Hazafiakkal együtt, én is szivemből óhajtom: ugy mostani bizonytalan sorsának jobbrafordulását nyughatatlanul várván, méltó aggódásaimat leginkább a’ kecsegtető jövődök’ édes reményével enyhítgetem.”²⁴

Ha úgy tetszik, a Mondolat a nemzet kollektív, abban az időben legfontosabb alkotása volt, melyben a végső szót Somogyi Gedeon mondta ki – Veszprémben, abban a városban,

²⁴ SOMOGYI 1819, 64.

mely akkor, Széphalom mellett, a nyelvújítási harcnak, a nemzeti létért folytatott küzdelemnek egyik legfontosabb központja volt.

*

Jelen kiadásunk az veszprémi Érseki könyvtárban őrzött kötet hasonmása. Különös érdekessége, hogy a belső borítón a kiadó, azaz Somogyi Gedeon ajánlása olvasható, melyet Mándi Márton Istvánnak, a pápai református gimnázium rektor-professzorának írt. Takáts Sándor szerint az ő közvetítésével készült Bécsben a Kazinczyt parodizáló szamaras gúnyrajz.

6. Indoklás az értéktárba történő felvétel mellett

Felterjesztésünk mellékleteként csatolva a Veszprém Megyei Jogú Város Települési Értéktár Bizottságának 2014. szeptember 17-én megtartott üléséről készült 14/2014. (IX.17.) és 15/2014. (IX.17.) határozati kivonatai.

A Veszprémben – Dicshalomban – 1813-ban megjelent *Mondolat* a magyar nyelvújítás egyik legfontosabb dokumentuma. Készült a helyi Számmer nyomdában. Megjelenése a maga korában országos vitát váltott ki a nyelvújítás mérsékelt és kevésbé mérsékelt irányzatai között. Még évek múltán is cikkezett róla korának legrangosabb folyóirata, a Tudományos Gyűjtemény. Címlapja pedig a ma használatos tankönyvekben is megtalálható. Veszprémnek a magyar tudománytörténetben játszott szerepének fontos bizonyítéka.

7. A nemzeti értékkel kapcsolatos információt megjelenítő források listája (bibliográfia, honlapok, multimédiás források)

IRODALOM

BERZSENYI 1956 = *Berzsenyi Dániel összes művei*, Bp., 1956, Szépirodalmi.

BÍRÓ 2010 = BÍRÓ Ferenc, *A legnagyobb pennaháború. Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*, Bp., 2010, Argumentum.

CSETRI 1990 = CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv-és irodalomszemlélet a magyar nyelvújítás korában*, Bp., 1990, Akadémiai.

FELDE 1975 = FELDE Györgyi, *Egy régi magyar nyelvész: Somogyi Gedeon*, Magyar Nyelv, 1975, 242–246.

KazLev = *Kazinczy Ferenc levelezése* [KazLev], I–XXIII, sajtó alá rend. Váczy János (XXII), Harsányi István, (XXIII) Berlász Jenő és munkatársai, MTA, Budapest, 1890–1960.

KISFALUDY VIII. = KISFALUDY Sándor *Minden Munkái I–VIII.*, Bp., 1892–1893. Franklin.

KISS 1896 = KISS Kálmán, *A Mondolatperhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1896, 473–482.

MARGÓCSY 1981 = MARGÓCSY István, *Kazinczy és Kisfaludy Sándor*, Irodalomtörténet, 1981, 753–760.

NEMES PAPP István: *Az élet történeteire s jövőendő állapotjára nézve magával békeségre lépett tudós...néhai Somogyi Gedeon Urnak gyászos koporsójánál elő adott [gyászbeszéd].* Weszprémben 1822, Számmer Klára [nyomdája].

SOMOGYI 1819 = SOMOGYI Gedeon, *Értekezés a Magyar Verselés módjáról és Fordításokról.* Weszprémben özv. Számmer Mihályné Betűivel, 1819.

TAKÁTS 1890 = TAKÁTS Sándor, *Péteri Takáts József*, Bp., 1890, Hunyadi Mátyás Intézet.

TOLCSVAI 2007 = TOLCSVAI NAGY Gábor, *1813. A nyelvi és irodalmi ízlésvita nagy, nyilvános szakasza. Mondolat.* In: Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A magyar irodalom története* II. Bp., 2007, Gondolat

8. A nemzeti érték hivatalos weboldalának címe:

III. MELLÉKLETEK

1. Az értéktárba felvételre javasolt nemzeti érték fényképe vagy audiovizuális dokumentációja

MONDOLAT.

SOK BÖVITMÉNYEKKEL,
ÉS EGGY
KIEGÉSZÍTETT ÚJJ-SZÓTÁRRAL
EGGYÜTT.

Angyalbörbe köve, eggy Tünet - forint.

DICSHALOM.

1813.

*A jólel. APOSTOL János - havi más
Létezési kora 1777. Kétsz. lapok
Egy példával János, 2. Bónus
Együtt havi 1813.
Dics. Halom - más 1813. 7. havi 1813.
Helyez. 1813. 7. havi 1813.*

MONDOLAT.

SOK BÖVITMÉNYEKKEL,
ÉS EGGY
KIEGÉSZÍTETT ÚJJ-SZÓTÁRRAL
EGGYÜTT.

Angyalbörbe köve, eggy Tünet - forint.

DICSHALOM.
1813.